

პროგრესული ნეოლიბერალიზმი და ულტრამემარჯვენე პოლიტიკა: რატომ უნდა ვეძებოთ ემანსიპაციის და სამართლიანობის სხვა გზა?!

მაია ბარქაია

მკვლევარი, გენდერის კვლევების დოქტორი

წინამდებარე ესეის მიზანია, მჩაგვრელი რეალობის გააზრება და მისი თანმდევი პროცესების ანალიზი. ძირითადი კითხვაა: თუ რისი გამოცხილი და შედეგია თანამედროვე ულტრამემარჯვენე პოლიტიკა? თუმცა, საკითხი, რომელიც მსურს ამ ესეიში მიმოვიხილო, არის არა მხოლოდ ის, თუ რა უდევს საფუძვლად ულტრამემარჯვენე პოლიტიკას, არამედ რატომ და როგორ ხდება ეს პოლიტიკა მიმზიდველი მისი რიგითი მხარდამჭერებისთვის? ესეიში „ულტრამემარჯვენე“, „ულტრაკონსერვატიული“ და „ანტი-ემანსიპატორული“ ურთიერთჩანაცვლებადი სახელდებებია. ანტიემანსიპატორული ტენდენციები გულისხმობს მოძრაობებს, ორგანიზაციებს და ინდივიდებს, რომლებსაც გააჩნიათ კონკრეტული პოლიტიკური დღის წესრიგი, რომელიც ეწინააღმდეგება სხვადასხვა ემანსიპატორულ საკითხს და იდეას. ანტი-გენდერულ, ისევე როგორც მიგრანტების და რელიგიური უმცირესობების წინააღმდეგ მიმართულ კამპანიებსაც განვიხილავ ზოგადად ანტი-ემანსიპატორული მოძრაობების შემადგენელ ნაწილად. ანტი-ემანსიპატორული პოლიტიკა ტრანსნაციონალური, გრძელვადიანი და მრავალშრიანი პრობლემა (Grzebalska, 2015).

საქართველოში ულტრამემარჯვენე ჯგუფები არაერთგვაროვანია და მოიცავს, როგორც ფორმალურ, ისე არაფორმალურ ჯგუფებს და ორგანიზაციებს, მათ შორის, პოლიტიკურ პარტიებს, არასამთავრობო ორგანიზაციებს, არაფორმალურ გაერთიანებებს და მოძრაობას. იკვეთება არამარ-

ტო ჯგუფებს შორის განსხვავებები, მაგალითად, მათ სტილში, ფორმასა და ტაქტიკებში, არამედ შიდა ჯგუფური განსხვავებებიც. ამგვარად, ანალიზისას მნიშვნელოვანია, ერთმანეთისგან განვასხვაოთ ულტრამემარჯვენე ჯგუფების ავანგარდი და რიგითი მონაწილეები. ავანგარდი არის პასუხისმგებელი დღის წესრიგის შექმნაზე და ამ დღის წესრიგის გარშემო ხალხთა მობილიზებისთვის, მაშინ როდესაც რიგითი მონაწილეები განსხვავებული მიზნებით, ან სხვადასხვა მიზნის კომბინაციის შედეგად ხდებიან ულტრამემარჯვენე პოლიტიკის მხარდამჭერები. ამ ესეის ფოკუსი სწორედ ამ მხარდაჭერის მიზნების და ხელშემწყობი ფაქტორების ძიებაა.

თავდაპირველად, წინამდებარე ესეი მოკლედ მიმოიხილავს იმ თეორიულ მიდგომებს, რომლებიც ცდილობენ, ახსნან ულტრამემარჯვენე ჯგუფების მხარდამჭერთა გააქტიურების ხელშემწყობი ფაქტორები; შემდეგ, ესეი შეისწავლის იმ გარემოებებსა და განმაპირობებელ პოლიტიკურ პროცესებს საქართველოში, რომლებიც ქმნიან ამ ხელშემწყობი ფაქტორებისთვის ნიადაგს და ბოლოს, თეორიულ მიდგომებსა და გარემოებების მიმოხილვაზე დაყრდნობით, გთავაზობთ ულტრამემარჯვენე პოლიტიკის გააქტიურების ანალიზს.

ლიტერატურაში ულტრამემარჯვენე ჯგუფების მხარდამჭერთა მობილიზების ამხსნელ ფაქტორთა შორის, ძირითადად, გვხვდება შემდეგი პერსპექტივები:¹

1) **სოციალური ქსოვილის რღვევის** პერსპექტივის თანახმად, იზოლირებული ინდივიდები, რომლებიც ცხოვრობენ ატომიზირებულ, არაინტეგრირებულ საზოგადოებაში განსაკუთრებით მიდრეკილნი არიან ულტრამემარჯვენე ძალების მხარდაჭერისკენ (Rydgren, 2007).

2) **ფარდობითი დეპრივაციის** პერსპექტივის თანახმად, მატერიალური დეპრივაციისგან გამოწვეული ფრუსტრაციები ერთ-ერთი ხელშემწყობი ფაქტორია ულტრამემარჯვენე ჯგუფების აღზევების (Rydgren, 2007, McAdam, 1986).

3) **მოდერნიზაციის „ლუზერების“/“წაგებულების“** ხედვა აერთიანებს, როგორც სოციალური ქსოვილის რღვევის, ასევე ფარდობითი დეპრივაციის თეორიას. ამ თეორიული მიდგომის თანახმად, ულტრამემარჯვენე ჯგუფ-

1 აქ განხილული პერსპექტივების დიდი ნაწილი გაანალიზებულია Rydgren, J.-ის სტატიაში „The Sociology of the Radical Right,” 2007, Annual Review of Sociology.

ბის აღზევება შეიძლება განვიხილოთ, როგორც „რადიკალური მცდელობა მოდერნიზაციასთან დაკავშირებული სოციალური ცვლილების ანუ-ლირების,“ რადგან ეს ცვლილებები არ აისახება მათ კეთილდღეობაზე (Gupta, 2011; Minkenberg in Rydgren, 2007).

4) **ეთნიკური კონკურენციის** დებულება მიგრაციას განიხილავს ულტრამემარჯვენე ჯგუფების აღზევების ხელშემწყობ ფაქტორად. ამ დებულების თანახმად, ხალხი იხიბლება ულტრამემარჯვენე პოლიტიკით, რადგან მათ სურთ მიგრაციის შედეგად გაზრდილი კონკურენციის შემცირება სამუშაო ბაზარზე (Rydgren, 2007).

5) **პოპულარული ქსენოფობია** გულისხმობს „საფრთხის“ წინაშე მყოფი ეროვნული იდენტობის დაცვას.

6) **მასკულინობები.** „ნაციონალიზმი მასკულინური მეხსიერების, მასკულინური შეურაცხყოფისა და მასკულინური იმედის ნიადაგზე აღმოცენდა“ (Enloe, 1990). კონელი ასხვავებს ჰეგემონიურ, კომპლიციტურ, მარგინალურ და დაქვემდებარებულ მასკულინობებს (Connell, 2005). ჰეგემონიური მასკულინობა წარმოადგენს იდეალს, რომლისკენაც მიისწრაფიან. იგი გულისხმობს ისეთი თვისებების ერთობლიობას, რომელიც წარმოჩინდება, როგორც კაცის არსებითი და ბუნებრივი მახასიათებელი. კაცი, რომელიც ვერ აკმაყოფილებს ნორმატიული მასკულინობის სტანდარტებს, რაც დიდწილად გულისხმობს წარმატებისა და სიმდიდრის მოპოვებას, ასევე ის კაცები, რომლებიც სწრაფად ცვალებად და არამყარ სოციო-პოლიტიკურ ვითარებაში განიცდიან მასკულინობის კრიზისს, ამ დანაკლისის საპირწონედ იყენებენ „კაცურ ღირსებებს“ და ტოქსიკურ მასკულინობას.

7) **პოლიტიკური შესაძლებლობების სტრუქტურების** თანახმად, არსებობს გარე გავლენები რესურსებისა და იდეოლოგიის სახით, რომელიც აძლევს ულტრამემარჯვენე ძალებს ამ პოლიტიკური შესაძლებლობის გამოყენების საშუალებას (Rydgren, 2007).

8) **მედია** ასევე თამაშობს დიდ როლს და ჰეგემონიის განხორციელებისთვის საკვანძო ადგილი უკავია.

9) **პოლიტიკური წინააღმდეგობის** პერსპექტივის თანახმად, საზოგადოებაში წარმოქმნილი პოლიტიკური გაუცხოება ქმნის მმართველი კლასის წინააღმდეგ მიმართული პოლიტიკისადმი სიმპათიისთვის ნიადაგს, რაც სხვა, ალტერნატიული წინააღმდეგობის არარსებობის ფონზე, ულტრამემარჯვენეებს აძლევს ხალხის ორგანიზების საშუალებას (Rydgren, 2007).

ულტრამემარჯვენე ჯგუფების გააქტიურებას ხელს უწყობს სხვადასხვა ფაქტორის კონფიგურაცია და შეთანხმებულად მოქმედება. სანამ ქართულ კონტექსტში ულტრამემარჯვენე პოლიტიკისთვის ნოყიერი ნიადაგისა და პოლიტიკური ვითარების მიმოხილვაზე გადავალ, მსურს, ყურადღება გავამახვილო ფაშიზმის ეპოქაში ფართოდ განხილულ ისეთ საკითხზე, როგორცაა ფაშიზმისა და კაპიტალიზმის კავშირი. შეიძლება გამოვყოთ სამი ძირითადი პერსპექტივა:

ა) ფაშისტური მოძრაობა წარმოადგენდა მმართველი კლასის ინტერესებს, რომელთაც სურდათ, დაქვემდებარებული ჩაგრული ჯგუფების წუხილების საკუთარი მიზნებისთვის გამოყენება და მათი ისეთი დღის წესრიგების გარშემო გაერთიანება, რომელიც ჩაგრულებს განარიდებდა მათი წუხილების რეალური სამიზნეს – მმართველი კლასის წინააღმდეგ ამბოხებისგან. (Davidson, 2014; Banaji, 2002). ტროცკისთვის (1975) ფაშიზმი არის „მონოპოლისტური კაპიტალის ყველაზე ულმობელი დიქტატურა.“ (Davidson, 2014).

ბ) ფაშიზმსა და კაპიტალიზმს შორის ნეგატიურ კავშირზე წერენ, როგორც მემარცხენე ავტორები, ისე ლიბერალი ეკონომისტები, რომლებიც, სხვადასხვა არგუმენტით, ფაშიზმს კაპიტალიზმის ნეგაციად/უარყოფად და მასთან რეაქციაში მყოფ პროცესად განიხილავენ (Davidson, 2014; Hayek, 1944). თუმცა, ფაშიზმი თავისთავად არ წარმოადგენს ანტი-კაპიტალისტურ პოლიტიკას.

გ) მესამე თვალსაზრისი ფაშიზმს განიხილავს როგორც ავტონომიურ პოლიტიკურ ფენომენს, რომლსაც ამოძრავებს ნაციონალისტური, იმპერიალისტური და მილიტარისტული მოტივები და რომელიც ახდენს ეკონომიკური ასპექტის ინსტრუმენტალიზებას. (Davidson, 2014). „ნაციონალ-სოციალიზმის და დიდი ბიზნესის ინტერესები იდენტურია. ნაციონალ-სოციალიზმი იყენებს ინდუსტრიული ხელმძღვანელობის გაბედულობას, ცოდნას და აგრესიულობას, მაშინ როდესაც ინდუსტრიული ხელმძღვანელობა იყენებს ნაციონალურ-სოციალისტური პარტიის ანტი-დემოკრატიულობას, ანტი-ლიბერალიზმს და ანტი-„იუნინიზმს“ (გაერთიანება), რომლებიც გადაიქცა მასების კონტროლისა და დომინაციის ტექნიკებად.“ (Neumann, 1942, in Davidson, 2014).

შეიძლება დავასკვნათ, რომ ფაშიზმსა და კაპიტალისტურ ინტერესებს შორის მიზეზ-შედეგობრივი კავშირის არსებობის, ან არარსებობის მიუხედავად,

მათ შორის არსებობს თანადამთხვევა. ისევე როგორც, ფაშისტურ და ანტი-კაპიტალისტურ ინტერესებს შორის არის ხოლმე თანადამთხვევა (Davidson, 2014). მსგავსი დინამიკა შეინიშნება 1980-იანი და 1990-იანი წლების ულტრამემარჯვენე პარტიების პოლიტიკაშიც: 1980-იან წლებში მათი დიდი ნაწილი ნეოლიბერალური ეკონომიკური წესრიგის მხარდამჭერი იყო, ხოლო 1990-იანებში ულტრამემარჯვენე პარტიების დიდი ნაწილი უფრო ცენტრისტული ეკონომიკური პოზიციებით გამოირჩეოდა (Rydgren, 2007). შემდეგი კითხვაა, რა მიმართებაა საქართველოში ულტრამემარჯვენე პოლიტიკასა და ნეოლიბერალურ ინტერესებს შორის, ასევე ულტრამემარჯვენე პოლიტიკასა და ანტი-ნეოლიბერალურ ინტერესებს შორის?

ულტრამემარჯვენე პოლიტიკა საქართველოში, პირველ რიგში, უნდა განვიხილოთ მზარდი უთანასწორობისა და პოსტ-საბჭოთა რელიგიური ნაციონალიზმის ფონზე და ამგვარად, გავითვალისწინოთ მისი მანარმოებელი და ხელშემწყობი მატერიალური და იდეოლოგიური გარემოებები. 1991 წლიდან, მას შემდეგ, რაც საქართველომ ხელმეორედ მოიპოვა დამოუკიდებლობა, სახელმწიფომ წამოიწყო ორი საკვანძო ურთიერთობა: ერთი სახელმწიფოსა და ბიზნესს შორის და მეორე, სახელმწიფოსა და ეკლესიას შორის. რაც შეეხება სახელმწიფოსა და ეკლესიის ურთიერთობას, ის განსაკუთრებით ინტიმური 2000-იან წლებში გახდა, როდესაც 2002 წელს საქართველოს ეკლესიამ და სახელმწიფომ ხელი მოაწერეს კონსტიტუციური შეთანხმებას, რომელმაც ეკლესიას მიანიჭა რიგი პრივილეგიებისა, როგორცაა ბეგარისგან თავისუფალი ქონებისა და მიწების ფლობა, ეკლესიის ყველა მსახურის სამხედრო სამსახურისგან გათავისუფლება და პატრიარქისთვის იმუნიტეტის მინიჭება (ჭონსი, 2013). ასევე, აღსანიშნავია, რომ ეკლესიის ფინანსური კაპიტალით გაძლიერება 2000-იან წლებში დაიწყო, რომელიც მას სახელმწიფოს ბიუჯეტიდან გადაეცემოდა (მიქელაძე, 2016). რელიგია ხდება ეროვნულობის მთავარი განმსაზღვრელი მარკერი, ეკლესია კი საქართველოში არსებულ ყველა სხვა ინსტიტუტზე პოპულარული. თუმცა, სტივენ ჯონსის (2013) აზრით, ეს ყოველთვის ასე არ იყო. 1991 წლის დამოუკიდებლობის შემდეგ, ეკლესიის ურთიერთობები გამსახურდიასთან დაძაბული იყო, ხოლო „პატრიარქის მიერ რუსეთის თავდაცვის მინისტრის, პაველ გრაჩოვის, მონათვლამ 1990-იანების დასაწყისში, შეარყია (თუმცა დროებით) ეკლესიისა და პატრიარქის რეპუტაცია (ჭონსი, 2013).“ ჯონსის აზრით, ამ პერიოდში

რელიგია ქართველებისთვის უმთავრესად კულტურულ-სოციალური მოვლენა იყო და რელიგურობის მომატებას ის უფრო ფართო გლობალური ფენომენის ნაწილად მიიჩნევს, როგორც რეაქციას პოსტსაბჭოურ კაპიტალიზმზე (ჭონსი, 2013). ჩატერჯის აზრით, ე.წ. „რელიგიური ფანატიზმი“² არის მოდერნულ, დესაკრალიზებულ, მომხმარებლურ სამყაროსთან პირისპირ აღმოჩენილი დღევანდელი მორწმუნეების მარცხის, ბრაზის და ჰეგემონიური იდეოლოგიის მიერ მათთვის მხოლოდ „საკუთარი თავის სიძულვილის“ არჩევანის დატოვების მიმართ წინააღმდეგობის შედეგი (Chatterjee, 1998).

სახელმწიფოსა და ბიზნესს შორის ურთიერთობა ავადმყოფური ინტიმურობით უკვე შევარდნაძის პრეზიდენტობიდან ხასიათდება, როდესაც „სამთავრობო კონტრაქტები, საპრივატიზაციო ტენდერები თუ საგადასახადო შეღავათები არაფორმალური კავშირებით ფორმდებოდა. სახელმწიფო ბიუჯეტსა და ფისკალურ საკითხებთან დაკავშირებული კანონები გადავსებული იყო ხელისუფლებასთან დაახლოებული მენარმეების ინტერესთა დამაკმაყოფილებელი გამონაკლისებითა და დათქმებით. 1997 წელს მიღებული საგადასახადო კოდექსი ბიზნესმენებმა და მენარმეებმა პარლამენტს შვიდი წლის განმავლობაში 75-ჯერ შეაცვლევინეს, სახელმწიფოსგან მფარველობა რომ მიეღოთ და შეღავათებით ესარგებლათ.“ (ჭონსი, 2013). ამ პერიოდს „გამომრიცხველ საბაზრო რეჟიმს“ უწოდებენ.

შემდეგ, არც სააკაშვილის ხელისუფლებას ჰქონდა ბიზნესთან დისტანცირებული ურთიერთობა. ეს პერიოდი ხასიათდება არნახულ მინიმუმამდე დაყვანილი შრომის კოდექსის მუხლებით, გაუქმებული შრომის ინსპექციით, დერეგულაციით და უთანასწორობით. 2007-2010 წლებში, საქართველოს ხელისუფლებამ „ეკონომიკაში მინიმალურად საჭირო ადმინისტრაციული ჩარევა“ მოითხოვა (ჭონსი, 2013). დამატებით გაუქმდა ლიცენზირება, შემცირდა გადასახადები მენარმეებისთვის, ხოლო ქამრების შემოჭერის პოლიტიკის შედეგად, შეიკვცვა სახელმწიფო უწყებების კადრები (ჭონსი, 2013). თუმცა, „ინტერვენციული ნეოლიბერალური“ სახელმწიფოს პირობებში, ბიზნესის დამორჩილების ახალი სისტემა წარმოიშვა. საგულისხმოა, რომ დერეგულაციას სახელმწიფოსგან თავისუფალი ეკონომიკა არ შეუქმნია, მხოლოდ კონტროლის მექანიზმებს უცვალა

2 აქვე უნდა დავაზუსტო, რომ „რელიგიური აღორძინება“ და „რელიგიური ფანატიზმი“ ურთიერთდაკავშირებული, მაგრამ სხვადასხვა ფენომენია და სინონიმებად არ ვიყენებ.

სახე (ჭონსი, 2013). შესაბამისად, დერეგულაცია, პირველ რიგში, მშრომელი მოქალაქეების შრომით უფლებებსა და პირობებს შეეხო და ხელისუფლება, დიდწილად, იაფი და უუფლებო მუშახელის ხარჯზე სთავაზობდა ბიზნესს ხელსაყრელ პირობებს.

ამგვარად, ნეოლიბერალურმა პოლიტიკამ, სტივენ ჯონსის (2013) აზრით, გაამძაფრა ადამიანის სოციალური და ეკონომიკური გარიყვა და გაურთულა მას სოციალური და ეკონომიკური უფლებების განხორციელება. მატერიალური დეპრივაციის, გაზრდილი უთანასწორობის და მემარცხენე იდეის არ არსებობის ფონზე/პირობებში, ემანსიპატორული დღის წესრიგი საქართველოში „შემოვიდა“ პროგრესული ნეოლიბერალიზმის წინასწარგანსაზღვრული კომპლექტის სახით, რომელიც ძირითადად წარმოდგენილია ნეოლიბერალური განვითარების მოდელის, ადამიანის სამოქალაქო და პოლიტიკური უფლებების და კერძო საკუთრების ერთგვარ ნაკრებად. პროგრესული ნეოლიბერალიზმის კომპლექტს, მისი შემადგენელი ნაწილის, როგორცაა განვითარების ნეოლიბერალური მოდელი, ხალხისთვის დამანგრეველი შედეგებიდან გამომდინარე, ბევრი მოწინააღმდეგე გამოუჩნდა. პროგრესულმა კომპლექტმა შექმნა ნიადაგი, რომელმაც სხვადასხვა ულტრამემარჯვენე ჯგუფის ავანგარდს ხალხის ფრუსტრაციების სათავისოდ გამოყენების საშუალება მისცა და საპირწონედ, მოხდა რეგრესული კომპლექტის წარმოება. ემანსიპატორული პოლიტიკის მომხრეებმა კი პროგრესული ნეოლიბერალიზმის „უალტერნატივო“ გზა აირჩიეს. თანამედროვე პოლიტიკაც ამ ორი, ერთმანეთის კვლავმანარმოებელი, დიქტომიის ველში რჩება.

პროგრესული ნეოლიბერალიზმის კომპლექტის მიერ გამორიცხულ სოციალურ განზომილებებზე მეტყველებს საქართველოს პოლიტიკური ელიტისა და სამოქალაქო საზოგადოების მიერ საერთაშორისო პაქტებისადმი არჩევითი მიდგომა. მაგალითად, გაეროს ეკონომიკური, სოციალური და კულტურული უფლებების კომიტეტისთვის არც საქართველოს ხელისუფლებას და არც სამოქალაქო საზოგადოებას ანაგრიში 2001 წლის შემდეგ არ წარუდგენია,³ მაშინ როდესაც ამ კომიტეტის ფარგლებში განხილული აქტუალური სოციალური საკითხები, განსაკუთრებით მწვავედ იდგა საქართველოში დერეგულაციისა და ინტერვენციული ნეოლიბერალიზმის ფონზე. 2001 წლის ანგარი-

3 http://tbinetnet.ohchr.org/_layouts/TreatyBodyExternal/Countries.aspx?CountryCode=GEO&Lang=EN

შის საფუძველზე კომიტეტის გაცემულ რეკომენდაციებში იყო ისეთი საკითხები, როგორცაა უმუშევრობა, დაბალი შემოსავლები, არასათანადო სოციალური დაცვის მექანიზმები, სიღარიბე და მისი თანაკვეთა ქალთა და ბავშვთა უფლებებთან, სკოლიდან მოსწავლეთა გადინება, ა.შ.⁴ ამ კომიტეტისგან განსხვავებით, აქტიურად ხდება ხელისუფლების და სამოქალაქო საზოგადოების მიერ ანგარიშების წარდგენა სხვა კომიტეტებში, რომლებიც სამოქალაქო და პოლიტიკური თანასწორობის სხვადასხვა საკითხზეა ფოკუსირებული.⁵ ეს ტენდენცია ნეოლიბერალური ეპოქისთვის სიმპტომატურია, რადგან ეკონომიკის დეპოლიტიზება უფრო და უფრო ბუნდოვანს ხდის ხელისუფლებასა და სამოქალაქო საზოგადოებას, ხელისუფლებასა და სხვადასხვა პარტიულ ოპოზიციას შორის არსებულ იდეოლოგიურ ჩარჩოებს და მათი ბრძოლის ველი პროგრესული ნეოლიბერალიზმის ფარგლებშია მოქცეული. გარდა იმისა, რომ ემანსიპატორული პოლიტიკა, ნეოლიბერალური განვითარების მოდელთან ერთად, პროგრესული ნეოლიბერალიზმის კომპლექტის შემადგენელი ნაწილია, ეს პოლიტიკა ეფუძნება კონკრეტულ იდეოლოგიურ ჩარჩოს, რომელიც განსაზღვრავს ემანსიპატორული პოლიტიკის დღის წესრიგს, არსს, ხედვას და სტრატეგიებს. პროგრესული/რეგრესული დიქტომია კი, ამ კონკრეტულ მოდელს სახავს სამოქალაქო და პოლიტიკური თანასწორობის მისაღწევ ერთადერთ გზად და საშუალებად.

საქართველოში მოქმედი ემანსიპატორული ჯგუფების ნაწილი ხშირად ნეოლიბერალური ეკონომიკის მოდელს მოცემულობად იღებს, მოითხოვს ქალების არსებულ მოდელში დამატებას და ყურადღებას ამახვილებს იმ სოციო-კულტურულ ბარიერებზე, რომლებიც ქალებს ამ მასკულიზურ ნეოლიბერალურ ეკონომიკურ წესრიგში ჩაწერაში უშლის ხელს (მარგველაშვილი, 2017). ეს ეკონომიკური წესრიგი მასკულიზურია, რადგან მისი სუბიექტი სწორედ ეგოცენტრისტი, მოგებაზე ორიენტირებული, შეჭიბრში მყოფი, კერძო ინტერესებით მოქმედი „ეკონომიკური კაცი“ გახლდათ. ამ ეკონომიკის მიღმა უხილავი სქესის უხილავი შრომა დგას. იმისათვის რომ არსებულ ეკონომიკურ მოდელში ჩაწეროს ქალი, ისიც უნდა გახდეს ეკონომიკური კაცის ზემოთ ჩამოთვლილი თვისებებისა და მახასიათებლების მფლობელი (Marcal, 2015).

4 Committee on Economic, Social and Cultural Rights. 2002. Concluding Observations of the Committee on Economic, Social and Cultural Rights.

5 http://tbinternet.ohchr.org/_layouts/TreatyBodyExternal/Countries.aspx?CountryCode=GEO&Lang=EN

ნეოლიბერალურ განვითარების მოდელსა და სამოქალაქო და პოლიტიკურ უთანასწორობას შორის კავშირების გაბუნდოვნება და ამგვარად, ეკონომიკის დეპოლიტიზება უკულებელყოფს: (ა) იმ ფაქტს, რომ ნეოლიბერალური განვითარების მოდელის მიერ მატერიალური დეპრივაციისა და ეკონომიკური უთანასწორობის წარმოება, ასევე გულისხმობს იმ გარემოებების წარმოებას, რომელიც საფუძვლად უდევს სხვადასხვა ჩაგრული ჯგუფის სამოქალაქო და პოლიტიკურ უთანასწორობას. ნეოლიბერალიზმის სწორედ ამ გავლენაზე საუბრობს ფუკო, როდესაც ამბობს, რომ ის ნაკლებად ოპერირებს პირდაპირი მოქმედებით და მისი გავლენა უფრო მეტად ამ მოქმედებების მანარმოებელი გარემოებებითა და შედეგებით განისაზღვრება (Read, 2009; Foucault, 1997). გრამშის აზრითაც, ყველაზე მძიმე ეკონომიკურ კრიზისსაც კი არ აქვს მყისიერი გამოძახილი პოლიტიკურ ველზე. პოლიტიკური გამოძახილი ყოველთვის უფრო გვიან დგება (Adamson, 1980); ბ) სამოქალაქო და პოლიტიკური თანასწორობის საკითხების მხოლოდ კულტურულ პრობლემად წარმოჩენა, რომელსაც სხვადასხვა საგანმანათლებლო ტრენინგითა და სადამსჯელო ღონისძიებით უნდა ებრძოლო, ხოლო ეკონომიკურ გაძლიერებაში, ისევ და ისევ, ნეოლიბერალურ ექპლუატაციურ მოდელში ინტეგრირების მთავრება, საშუალებას აძლევს საერთაშორისო ფინანსურ ორგანიზაციებს და ელიტებს, რომ სამოქალაქო და პოლიტიკური უთანასწორობის მანარმოებელი მატერიალური გარემოებები გააბუნდოვნონ და ამგვარად, გადაფარონ მათი წილი ბრალეულობა, რომელიც მათ ამ გარემოებების კულტივირებაში მიუძღვით (როი, 2015). როის (2015) აზრით, ეს აქტორები პროგრესულ ძალებად წარმოაჩენენ თავს, რომელთაც თითქოს მათი მონაწილეობის გარეშე წარმოებული პრობლემების კულტურულ ველში გადაჭრა სურთ. ნეოლიბერალიზმი არის არა მხოლოდ ეკონომიკური პოლიტიკა, რომელსაც „განუზრახველი“ და მისგან დამოუკიდებელი სოციალური და პოლიტიკური შედეგები აქვს, არამედ მისი გავლენა სცდება ბაზრის ფარგლებს, მისი სოციალურ-პოლიტიკური შედეგები წინასწარგანზრახულია და ის აწარმოებს ახალ სუბიექტურობასა და სურვილებს (Brown, 2005); გ) ეკონომიკურად ისეთ განვითარებად საზოგადოებაში, როგორიც საქართველოა „პრობლემა მხოლოდ რესურსების თანაბრად გადანაწილება კი არ არის, არამედ მათი შექმნა და კონტროლიც; არა მხოლოდ კაცებისა

და ქალებისთვის თანაბარი შესაძლებლობები, არამედ თავად ამ შესაძლებლობების შექმნა (ჯონსონ-ოლდმი, 1991).“

და მაინც გახდა თუ არა პროგრესული ნეოლიბერალიზმი ჰეგემონიური საქართველოში? რა მიმართებაშია ულტრამემარჯვენე ჯგუფები ამ „ჰეგემონიასთან“? შეიძლება თუ არა ულტრამემარჯვენე პოლიტიკის კონტრ-ჰეგემონიურ წინააღმდეგობად წაკითხვა? რა საერთო აქვს პროგრესულ ნეოლიბერალიზმს და ულტრამემარჯვენე პოლიტიკას ერთმანეთთან?

ნეოლიბერალიზმი, რომელიც 90-იან წლებში წელი ტემპით და 2000-იანებში ეკონომიკური რეფორმების დაჩქარებით დამკვიდრდა საქართველოში, სუბიექტურობისა და სოციალური ურთიერთობების გარდაქმნისკენ ისწრაფვის (ჯონსონი, 2013). სოციალური ქსოვილის რღვევის შედეგად, საზოგადოება იშლება ატომიზირებულ ინდივიდებად. ამასთან ერთად, სოციალური დაცვის მექანიზმების რღვევა და სოლიდარობის დეფიციტი მოქალაქეებს აქცევს ინდივიდუალურ გადარჩენაზე და სარგებლის მიღებაზე ორიენტირებულ ჰომო-ეკონომიკუსებად. ნეოლიბერალიზმი იზოლაციისა და პრივატიზაციის მეშვეობით, მოქალაქეების ერთმანეთისგან გათიშვით და გაფანტვით მუშაობს (Read, 2009). ნეოლიბერალიზმის ცენტრალურ ტერმინად და პოლიტიკურ სტრატეგიად დერეგულაცია იქცა, თუმცა ეს მართვისა და რეგულირების არარსებობას სულაც არ ნიშნავს, ეს არის მართვის ფორმა იზოლირების მეშვეობით (Read, 2009, Foucault, 1997).

წინააღმდეგობის პოლიტიკაც ნეოლიბერალური სუბიექტურობით არის განპირობებული და შემოიფარგლება ფრაგმენტული ბრძოლებით და თვითგამოხატულებით. ამგვარი აქტივიზმი ორგანიზების გარეშე პაოლო ფრეიერისთვის „უბრალოდ თვითგამოხატულებაა და არა მოძრაობის შენება (Freire, 2005).“ ვენდი ბრაუნის აზრით, სწორედ ასეთ რეალობას ერგება ნეოლიბერალი მოქალაქე, რომელიც სხვადასხვა სოციალურ, პოლიტიკურ და ეკონომიკურ მოცემულობაში სტრატეგიულად მანევრირებს და არ ცდილობს სხვებთან ერთად ამ მოცემულობების გარდაქმნას (Brown, 2005). ასევე, ეგოისტი და კერძო ინტერესებით მოქმედი ინდივიდის იდეალი სხვადასხვა ჩავგრის მანარმოებელი მატერიალური სტრუქტურის კოლექტიურად გარდაქმნას აფერხებს (Read, 2009). შესაბამისად, ნეოლიბერალურ სახელმწიფოში ელიტებიც და მონინააღმდეგე აქტი-

ვისტებიც პროგრესული ნეოლიბერალიზმის მიერ განსაზღვრული მეთოდებით მოქმედებენ და მისსავე ჩარჩოში რჩებიან. ხოლო შექმნილი წინააღმდეგობის ილუზია ისევ ამ წესრიგის ჰეგემონიურობაზე მიუთითებს, რომელიც კონკრეტულ იდეოლოგიურ ინტერესებს და ჰეგემონიური ჩარჩოთი განსაზღვრულ „ემანსიპაციის“ გზებს ერთადერთ საღ აზრად და ბუნებრივ პროცესად წარმოაჩენს.

ჰეგემონიურობის ერთ-ერთი მახასიათებელია „უალტერნატივობა.“ მარგარეტ ტეტჩერის სლოგანი „სხვა ალტერნატივა არ არსებობს“, შესაძლებლობათა არარსებობის პირობებში, ნეოლიბერალიზმს ლეგიტიმურს ხდიდა (Reads, 2009). არის თუ არა ამ უალტერნატივო წესრიგის ალტერნატივა ულტრამემარჯვენე პოლიტიკა? არა, რადგან ულტრამემარჯვენე პოლიტიკა სწორედ ამ გამოუვლობით სარგებლობს და ხალხის წუხილების შეფუთვისა და გადამისამართებას ახდენს. ამ შემთხვევაში, პროგრესული ნეოლიბერალიზმისა და ულტრამემარჯვენე ძალების ინტერესები ერთმანეთს ემთხვევა. ორივე, პროგრესული ნეოლიბერალიზმი სუბიექტურობის ახლებური წარმოებით და ულტრამემარჯვენე პოლიტიკაც წუხილების სათავისო შეფუთვით, რეალურ მჩაგვრელსა და ჩაგრულს შორის, ფინანსურ ელიტასა და ექსპლუატირებულს შორის წინააღმდეგობის კვალს შლის (Reads, 2009). ამასთანავე, იდეოლოგიები ერთმანეთთან დაპირისპირებაში აწარმოებენ ორ უკიდურეს პოლუსს, პროგრესული/რეგრესულის სახით და ამ კონფრონტაციაში იწარმოებიან უალტერნატივო მოცემულობად.

ამგვარად, პოსტ-საბჭოთა საქართველოში ორი იდეოლოგიური პროექტი იბრძვის ჰეგემონიის მოსაპოვებლად, კვლავსაწარმოებლად და შესანარჩუნებლად. თუმცა, პირველი – პროგრესული ნეოლიბერალიზმი შეიძლება უფრო წარმატებულად ჩავთვალოთ, რადგან (ა) ის არის დომინანტური კლასების ინტერესების გამტარი და (ბ) ის ცდილობს მისი კონტროლის მიღმა მყოფი დაქვემდებარებული და მოწინააღმდეგე ჯგუფებიც კი მოაქციოს იმ იდეოლოგიურ სივრცესა და ჩარჩოში, რომელშიც თვითონ ოპერირებს.

ი) პირველ რიგში, როგორც ემანსიპატორული მოძრაობების აქტივისტებს, ისე ულტრამემარჯვენე აქტივისტებს ბრძოლისა და წინააღმდეგობის მეთოდოლოგია პროგრესული ნეოლიბერალიზმის წესებითა და ჩარჩოთი აქვთ განსაზღვრული. ულტრამემარჯვენე ჯგუფების ერთ-ერთი მთავარი ბრძოლის

ველი სამართლებრივი სფეროა. ისინი ყურადღებით ადევნებენ თვალს ახალ საკანონმდებლო ინიციატივებს და აპროტესტებენ მათთვის არასასურველ პროცესებს. მათ ასევე, პროაქტიულად შეაქვთ თავიანთი დღის წესრიგი და ინიციატივები პარლამენტში.⁶ ერთ-ერთი გამოკითხული რესპონდენტი ულტრამემარჯვენე ჯგუფიდან თვლის, რომ ის გარიყულია დემოკრატიული პროცესებიდან და ამიტომ, ამ ეტაპზე, მისი მთავარი მიზანია, მოიპოვოს ძალაუფლება, რათა გახდეს კანონშემოქმედი.⁷ დემოკრატიული პროცესებიდან გარიყვა საქართველოში პროგრესული ნეოლიბერალიზმის სიმპტომი და ამავდროულად, ულტრამემარჯვენე ჯგუფების მხარდამჭერთა მობილიზების ერთ-ერთი ხელშემწყობი ფაქტორია. პრო-ემანსიპატორული ჯგუფები და პოლიტიკური ელიტები ახალ ემანსიპატორულ ინიციატივას, კანონსა თუ პოლიტიკურ დღის წესრიგს ფართო საზოგადოებას აცნობენ, როგორც საჭიროებას, რომელიც მნიშვნელოვანია განვახორციელოთ, რათა დავეხსლოვდეთ ევროპასა და დასავლეთს. თითქოს დღის წესრიგის ღირებულებას არ განსაზღვრავს არც მისი შინაარსი და არც მოქალაქეების კეთილდღეობაზე მისი გავლენა, არამედ ის, თუ რა ღირებულება აქვს მას ევროპასა და დასავლეთში. პოლიტიკოსებისა და აქტივისტების მიერ ცვლილებების ამგვარი დამოწმება ცვლილებების არსსა და შინაარსზე ვრცლად საუბრის საშუალებას არ იძლევა და არც ფართო საზოგადოებისთვის მის მნიშვნელობას ხსნის. პედაგოგიური აქტის, დიალოგისა და ორგანიზების რუტინული შრომის გარეშე უფლებების დეკლარირება, ფრეიერის აზრით, გულისხმობს ადამიანების ობიექტებად და მარტივ სამართავ მასად აღქმას და „ადამიანის „საგნად“ ქცევას ნიშნავს, რაც მჩაგვრელების საქმეა და არა – რევოლუციონერებისა“ (Freire, 2005).

ii) რაც შეეხება საკვანძო ცნებებს, როგორიცაა ლიბერალიზმი, სეკულარიზმი და მოდერნულობა, ისინი როგორც ემანსიპატორულ წინააღმდეგობაში ჩართული აქტივისტების დიდი ნაწილისთვის, ასევე ულტრამემარჯვენე ჯგუფების ნაწილისთვის (საპატრიარქოსა და ეროვნული ფრონტის სახით) საკრალურ ცნებებად რჩება. რას გულისხმობს ულტრამემარჯვენე ჯგუფების მიერ საქართველოში მათი მეტოქეების „ფსევდო-ლიბერალებად“ სახელდება? არის თუ

6 მაგალითად, 2015 წლის ნოემბერში, საქართველოს დემოგრაფიული საზოგადოება XXI-ის დირექტორმა ზვიად ტომარაძემ პარლამენტში შეიტანა კანონპროექტი კონსტიტუციაში ქორწინების დეფინიციასთან დაკავშირებით; 2013 წელს ეროვნული ფრონტი ითხოვდა ანტი-გვი პროპაგანდის კანონის მიღებას.

7 რესპოდენტი გამოიკითხა 2017 წელს ესეის ავტორის მიერ ჩატერებული თვისებრივი კვლევის ფარგლებში.

არა ეს ერთგვარი თანხმობა და აღიარება „ულტერნატივო“ იდეალის? ულტრამემარჯვენე ჯგუფები თავის დამკვიდრებას მოდერნული სახელმწიფოს იდეის ფარგლებში ცდილობენ და სურთ, რეპრესიული უსაფრთხოების სახელმწიფოს მოდელისა და მისი რესურსების „სხვების“ (მიგრანტების, არალეგალეების, რელიგიური უმცირესობების) გასარიყად გამოყენება.

iii) ულტრამემარჯვენე განწყობების თანამედროვე მოდერნულ სახელმწიფოსთან წინააღმდეგობაში, როგორც წინარემოდერნული, ჩამორჩენილი ელემენტის განხილვა მცდარია. როგორც ზიგმუნტ ბაუშმანი აღნიშნავს, „ჰოლოკოსტი სწორედ მოდერნულობის პროდუქტი იყო და არა ირაციონალური წინარემოდერნული გადმონაშთი“ (Bauman, 1991, Davidson, 2014). ჰოლოკოსტი არც ცალსახად რელიგიური მოტივების შედეგი იყო. მის განვითარებაში დიდი წვლილი მეცნიერებას მიუძღვის ევგენიკის სახით. ებრაელებისა და სხვა უმცირესობების წინააღმდეგ მიმართული ნაცისტების პოლიტიკა გერმანიაში არ გამოირიცხავდა სეკულარულ პრინციპებს, უფრო მეტიც, ნაცისტური რეჟიმი ცდილობდა კათოლიკური და პროტესტანტული ეკლესიების გავლენის შესუსტებას. ფაშისტური იდეოლოგია არც იტალიაში ხედავდა მოკავშირეს ეკლესიის სახით (Bhargava, 1998). ასევე, რასიზმი, რომელსაც თავისი კომპლექსური გენეალოგია გააჩნია, მისი განვითარების საწყის ეტაპზე, ძირითადად კაპიტალისტური გლობალური ექსპანსიონიზმის, კოლონიალიზმისა და მონობის პროექტების გასამართლებლად გამოიყენებოდა. იმპერიების მიერ რასისტული დანაშაულები და გენოციდებიც რაციონალური მოტივებით საბუთდებოდა: ავსტრალიასა და ჩრ. ამერიკაში ადგილობრივი მოსახლეობის მასობრივი ხოცვა, ჰერერო და ნამა ხალხის გენოციდი 1904-1907 წლებში, და ა.შ.

iv) რაც შეეხება ემანსიპატორულ ჯგუფებს და ელიტურ ოპოზიციას, ისინიც, ხშირად, უშუალოდ პროგრესული ნეოლიბერალიზმის იდეოლოგიურ სივრცესა და ჩარჩოში მოქმედებდნენ, მაშინაც კი, როდესაც მას აკრიტიკებდნენ. მაგალითად, 2000-იანი წლების პოლიტიკას ძირითადად დისციპლინარული ძალაუფლების გამოყენებისთვის აკრიტიკებდნენ ანუ იმისათვის, რომ ის არ იყო სავმარისად ჰეგემონიური და შესაბამისად, არ იყო სრულყოფილი ნეოლიბერალური მმართველობა. ჭეშმარიტი ნეოლიბერალური მმართველობა ხომ, წესით, ძალიან ცოტა ადგილს ტოვებს დისციპლინარული ძალაუფლებისთვის (Foucault, 1997).

წინააღმდეგობა რჩება ელიტური პოლიტიკის ფარგლებში, რაც გულისხმობს „ვერტიკალურ მობილიზაციას“, ყველასთვის გასაგებ წინააღმდეგობის მეთოდებს და სამართლებრივი მექანიზმების მოხელთების სურვილს, რათა სისტემატურად მოხდეს არასასურველი სუბიექტების დევნა და მიუღებელი პოლიტიკური დღის წესრიგის „ლეგიტიმური“ გზით გაპროტესტება. შესაბამისად, ცალსახად ვერ ვიტყვით, გახდა თუ არა პროგრესული ნეოლიბერალიზმი ჰეგემონიური საქართველოში თუ ადგილი აქვს „ჰეგემონიის გარეშე დომინაციას“? ულტრამემარჯვენე ჯგუფების წინააღმდეგობა ცალსახად არ არის კონტრ-ჰეგემონიური, მაგრამ გვაქვს სუბალტერნული ჯგუფების წინააღმდეგობის პრეცედენტები, რომლებიც ძალაუფლებრივ სისტემას პროგრესული ნეოლიბერალიზმის ჩარჩოებს მიღმა მოქმედებით, უპირისპირდებიან. თუმცა, ხშირად, ეს აქტები უბრალოდ კრიმინალად ან გაუწონასწორებელ ქმედებად აღიქმება (მაგალითად, ბათუმის ბუნტი (2017), დევნილი ქალის მიერ თავის დაწვა (2010), დემურ სტურუას თვითმკვლელობა (2016) და ა.შ.).

ბოლოს, ერთ-ერთი ფართოდ გავრცელებული მოსაზრების თანახმად, ულტრამემარჯვენე ჯგუფების გააქტიურების მიზეზი პოლიტიკური შესაძლებლობების სტრუქტურებია ანუ გარე ძალების გავლენები. თუმცა, ეს პერსპექტივა (ა) უგულებელყოფს ულტრამემარჯვენე იდეოლოგიის პოლიტიკურ კულტურას და ვერ ხსნის თუ რატომ ხდება ულტრამემარჯვენე იდეები რიგითი მხარდამჭრებისთვის მიმზიდველი. ასევე, რა ხელშემწყობი ფაქტორები და მიზეზები ქმნის „თავსმოხვეული იდეოლოგიისთვის“ ნოყიერ ნიადაგს? როგორია ჩვენს პოლიტიკურ სივრცეში მიმდინარე სოციალური, ეკონომიკური და კულტურული პროცესების როლი? ბ) გარე ძალების გავლენის პერსპექტივა ულტრაკონსერვატიზმს ხედავს პათოლოგიურ ჭრილში, როგორც ანომალიურობას და უგულებელყოფს ულტრაკონსერვატიზმსა და „ნორმალურობას“ ანუ არსებულ რეალობას შორის უფრო საინტერესო და რთული კავშირების დადგენას (Banaji, 2002). გ) გარე ძალების გავლენის (ფინანსური და იდეოლოგიური) ფაქტორი მხოლოდ ინსტრუმენტალური მიზეზი შეიძლება იყოს, რომელიც აუცილებელია, მაგრამ არ არის საკმარისი პირობა ტოტალიტარიანიზმისთვის (Davidson, 2014).

1990-იანი წლებიდან, საქართველოში დამკვიდრებულმა პოლიტიკურმა იდეოლოგიამ და ეკონომიკურმა წესრიგმა შექმნა ისეთი გარემოებები,

რაც ხელს უწყობს ულტრამემარჯვენე პოლიტიკის მხარდამჭერთა ზრდას. სახეზე გვაქვს უთანასწორობა და მატერიალური დეპრივაცია, რის შედეგადაც მოსახლეობის დიდი ნაწილი მოდერნიზაციის წაგებულთა რიცხვს მიეკუთვნება; ამ პროცესებს თან სდევდა სოციალური ქსოვილის რღვევა, რომელიც ასუსტებს სოლიდარობისა და კოლექტიურობის განცდას და მოქალაქეებს ინდივიდუალური გადარჩენისა და „წარმატებისთვის“ რბოლაში აბამს. ეს „წაგებულობა“ და მარცხი გენდერული მოლოდინების გავლენით განსხვავებულად ვლინდება ქალებსა და კაცებში. ეს უკანასკნელნი ნეოლიბერალური ჰეგემონიური მასკულიზაციის სუბიექტის გადააზრების ნაცვლად, „ტოქსიკური მასკულიზობით“ გამოხატავენ სწრაფად ცვალებად სოციო-ეკონომიკურ ვითარებაში განცდილ კრიზისს. ამ პირობებში, ნეოლიბერალური პროგრესივიზმისა და ულტრამემარჯვენე პოლიტიკის სახით, იქმნება ორი ჰეგემონიური პროექტი და მათ შორის მიმდინარეობს ჭიდილი, რაც, თავის მხრივ, არ იძლევა ამ დიქტომიიდან გასვლის და ემანსიპაციისა და სოციალური სამართლიანობის ალტერნატიული წესრიგის წარმოების საშუალებას.

გამოყენებული ლიტერატურა

Adamson, W. (1980). Gramsci's Interpretation of Fascism. *Journal of the History of Ideas*, 41, 615-633.

Banaji, J. (2002). The Political Culture of Fascism. Retrieved from <http://www.sacw.net/2002/BanajiSept02.html>

Bauman, Z. (1991). *Modernity and the Holocaust*. Oxford: Polity Press.

Bhargava, R. (1998). *Secularism and Its Critics*. New Delhi: Oxford university press.

Brown, W. (2005). Neoliberalism and the End of Liberal Democracy. In W. Brown (Ed.), *Edgework: Critical Essays on Knowledge and Politics*. New Jersey: Princeton University Press.

Chatterjee, P. (1998). Secularism and Tolerance. In R. Bhargava (Ed.), *Secularism and Its Critics* (pp. 345-379). New Delhi: Oxford University Press.

Connell, R. (2005). *Masculinities*. Cambridge: Polity.

Davidson, (2014). The Far-Right and 'the needs of Capital.' In J. Rydgren (Ed.), *Class Politics and the Radical Right*. London: Routledge.

Enloe, C. (1990). *Bananas, Beaches, and Bases: Making Feminist Sense of international Politics*. Berkeley, CA: University of California Press.

Foucault, M. 1997. *Society Must Be Defended*. London: Penguin books.

Freiere, P. (2005). *Pedagogy of the Oppressed*. New York: Continuum.

Grzebalska, W. (2015). Poland. In E. Kovats & M. Poim (Eds.), *Gender as Symbolic Glue: The Position and Role of Conservative and Far Rights Parties in the Anti-Gender Mobilizations in Europe*. Foundation for European Progressive Studies.

Gupta, D. (2011). *Mistaken Modernity: India Between Worlds*. New Delhi: Harper Collins Publishers.

Hayek, F. (1944). *The Road to Serfdom*. London: Routledge.

Johnson-Odim, C. (1991). Common Themes, Different Contexts: Third World Women and Feminism. In C. Mohanty (Ed.), *Third World Women and the Politics of Feminism* (pp. 314-327). Indiana University Press.

Marcal, K. (2015). *Who Cooked Adam Smith's Dinner?* New York: Pegasus Books.

McAdam, D. (1986). Recruitment to High-Risk Activism: The Case of Freedom Summer. *American Journal of Sociology*, 64-90.

Read, J. (2009). A Genealogy of Homo-Economicus: Neoliberalism and the Production of Subjectivity. *Foucault Studies*, 6, 22-36.

Roy, R. (2015). Global Homocapitalism. *Radical Philosophy*. 194, 38-49.

Rydgren, J. 2007. The Sociology of the Radical Right. *Annual Review of Sociology*, 33, 241-262.

მარგველაშვილი, ქ. (2017). ქალთა ეკონომიკური გაძლიერება საქართველოში: არსებული პოლიტიკის და ინიციატივების ანალიზი. თბილისი: საფარი.

მიქელაძე, თ. (2016). რელიგიის თავისუფლება: სახელმწიფოს დისკრიმინაციული და არასეკულარული პოლიტიკის კრიტიკა. თბილისი: EMC.

ჯონსი, ს. (2013). საქართველო: პოლიტიკური ისტორია დამოუკიდებლობის გამოცხადების შემდეგ. თბილისი: სოციალურ მეცნიერებათა ცენტრი.